

П.М.Бондарчук*

**РЕЛІГІЙНА ПОВЕДІНКА ПРАВОСЛАВНИХ ВІРУЮЧИХ В УКРАЇНІ:
ОСОБЛИВОСТІ Й ТЕНДЕНЦІЇ ЗМІН
(СЕРЕДИНА 1940-х – SEREDINA 1980-х pp.)**

У даній статті висвітлюється релігійна поведінка православних віруючих в Україні в період 1940–1980-х pp. У вітчизняній історичній науці ця проблема вперше є предметом спеціального дослідження. Автор розглядає питання відвідування храмів, обрядову активність і позакультову релігійну поведінку – боротьбу проти закриття церков і т. д.). Окрема увага приділяється відходу віруючих у своїй релігійній поведінці від православного віровчення.

В 1990-і pp. увагу науковців привернули проблеми соціальної та духовної історії, які раніше рідко були об'єктом вивчення. Одним із таких важливих питань минулого України є проблема релігійності населення. Вона має ряд складових, які виділяють різні дослідники. Їхні думки сходяться у тому, що найважливішими компонентами останньої є релігійна свідомість і поведінка. Їх

* Бондарчук Петро Миколайович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

вивчення дозволяє висвітлити не лише стан релігійності в країні, але також роль та місце віри в суспільному житті.

У вітчизняній історичній науці проблема релігійної поведінки не була предметом спеціального дослідження. Це стосується зокрема й середини 1940-х – середини 1980-х рр. – періоду, коли церкви дозволяли функціонувати в істотно обмежених рамках. Праці науковців, присвячені духовному життю у той період, побіжно торкалися лише окремих моментів релігійної поведінки. Серед таких досліджень необхідно відзначити монографії «Православ'я в новітній історії України»¹ та «Православна церква в тоталітарній державі: Україна 1940 – початок 1990-х років» В.Паценка. Окремі аспекти позакультової релігійної поведінки висвітлювали О.Бажан й Ю.Данилюк у своїй праці «Випробування вірою»². До того ж вона містить додатки – архівні документи, багато з яких стосуються релігійності. Більшість авторів історичних досліджень, присвячених історії церкви й релігії, залишали цю тематику поза своєю увагою. З числа монографій, присвячених релігійному життю розглядуваного періоду, слід відзначити такі: «Церковне життя в Україні. 1943–1946» О.Лисенка³, «Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве» М.Шкаровського⁴, «Русская православная церковь в XX веке» Д.Поспеловського⁵ й ін. Існують праці, присвячені її діяльності в окремих регіонах, зокрема «Релігійне життя на Прикарпатті: 1944 – 1990 роки: історико-правовий аналіз» І.Андрухів⁶, «Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках ХХ ст.» І.Андрухів⁶ й П.Кам'янського⁷, «Православна церква на Буковині у радянську добу (державно-церковні відносини)» С.Яремчука⁸, колективна монографія «Держава і церква на Полтавщині за радянської доби» (розділ написаний В.Войналовичем) та ін.

Значно глибше проблема релігійності православних віруючих у період 1940-х – 1980-х рр. досліджувалася радянськими філософами. Питання релігійної поведінки розглядалися в працях «Религиозность: тенденции и особенности проявления (социально-психологический анализ)» О. Дем'янова⁹, «Современное русское православие» М. Гордієнка¹⁰, «Современное православие: тенденции эволюции» В. Бондаренка¹¹, «Религиозный культ: особенности функционирования и пути преодоления» В. Москальця¹², колективній монографії «Религиозная обрядность: содержание, эволюция, оценки»¹³ й ін. Однак пізніше, у 1990-і рр. філософи майже не торкалися проблем релігійної поведінки періоду 1940-х–1980-х рр.

В роки Вітчизняної війни державне керівництво СРСР на чолі з Й.Сталіним значною мірою переглянуло свої позиції у релігійній сфері. Становище церкви, на боротьбу з якою в передвоєнні роки спрямовувалася міць радянського режиму, значно покращується. Жорстка антирелігійна боротьба поступається місцем більш виваженій та менш активній критиці релігії й примиренському ставленню до існування легальних церковних інституцій і духовенства.

Однак окремі поступки церкві зовсім не означали, що влада відмовилася від боротьби з релігією. Намагання поставити державну ідеологію на її місце лежить у самій природі тоталітарної країни. Відомий швейцарський психолог К. Юнг писав: «Щоб ... дати повну владу маніпулюючим нею (державою – П.Б.) вождям, усі соціально-психологічні течії, які притримуються цього напрямку, незмінно намагаються вибити ґрунт з-під ніг релігії. Адже для того, щоб перетворити індивіда в осередок держави, вимагається досягнути головного – змусити його розраховувати лише на державу та ні на що інше»¹⁴. Тому поступки у релігійній сфері можна трактувати як тимчасовий захід.

Воєнні лихоліття сприяли зростанню релігійності населення. Під час війни на окупованих територіях спостерігалася відновлення діяльності храмів, закритих у передвоєнні роки. В тих місцевостях, де таких споруд не було, відкривалися молитовні будинки. Активне релігійне життя спостерігалася у багатьох регіонах і після війни. Значною була кількість осіб, які брали участь у богослуж-

жіннях. Так, в інформаційній доповіді за I квартал 1945 р. зазначалося, що у Сталінській області в звичайні, святкові й недільні дні в містах церкви відвідують 300–800 чол., у селищах – 200–600, у селах – 20–50. Серед них переважали люди середнього віку обох статей. Молодь та діти становили 8–10%¹⁵. Особливо багато відвідувачів храмів було в такі свята, як Пасха, Різдво, Трійця.

В інформації з питань відзначення віруючими свята Пасхи 2 травня 1948 р., поданий в управління агітації й пропаганди ЦК КП(б)У уповноваженим Ради у справах РПЦ в УРСР П. Ходченком, зазначалося, що тоді всі церкви були переповнені людьми. Храми не могли вмістити у своїх стінах віруючих, що бажали туди потрапити¹⁶. В той рік, на відміну від попередніх років, серед відвідувачів церков був значний відсоток підлітків – дітей шкільного віку, а також військових. Так, згідно із свідченнями уповноваженого Ради у справах РПЦ по Дніпропетровській області Бабасова, у день Пасхи серед відвідувачів Троїцького собору в м. Дніпропетровську молодь і діти становили 20–25%, а загальна кількість їх сягала до 6 тис. осіб. У Миколаївській церкві діти не лише приходили до неї, а й приносили паски для освячення¹⁷. Про збільшення кількості осіб, які взяли участь у пасхальних службах у 1948 р., повідомляв і уповноважений Ради в справах РПЦ у Сталінській області. Він зазначав, що в церквах тоді побували понад 500 тис. осіб¹⁸. Число в 300–400 тис. відвідувачів пасхальних служб у тому році назвав й уповноважений у Чернігівській області¹⁹ Уповноважений у Житомирській області повідомляв, що в деяких міських храмах підлітків налічувалося до 30–40%²⁰.

Слід відзначити, що хоча активізація релігійності була притаманна загалом по Україні, однак мали місце і винятки. У деяких населених пунктах змін не відбувалось або, навпаки, спостерігалось зниження її рівня.

1950-і рр. позначилися деяким ослабленням релігійної активності мас. Лихоліття війни відсувалися в часі від людей. Відповідно той страх, який вони викликали, переставав впливати на активізацію віри. Одночасно антирелігійна агітація досягала своєї мети. Проте рівень відвідуваності храмів продовжував залишатися достатньо високим. Так, у 1954 р. напередодні Пасхи у Володимирському соборі (м. Київ) та біля нього одночасно знаходилося до 7 тис. чол., у Благовіщенському соборі (м. Харків) – понад 4 тис.²¹. Ще більша чисельність їх припадала на окремі храми на Пасху в південних областях, де було мало церков. Під час святкування останньої у 1957 р. побували в храмах м. Сталіно понад 150 тис. чол., м. Макіївки – понад 50 тис.²². Молодь серед відвідувачів церков становила 10–20%, в окремих випадках – до 30%, а у м. Сімферополі з 7 тис. чол., які побували у кафедральному соборі, її було до 40%²³. На Хрещення Господнє в тому ж році п'ять храмів м. Сталіно відвідали 28 тис. чол., кафедральний собор м. Сімферополя – 2500 чол.²⁴. Жінки становили 70–80% тих, хто побував на церковних службах, у багатьох випадках близько половини з них – середнього віку²⁵. Чоловіки, переважно похилого віку, в ряді церков Києва, Харкова, Сталіно становили 20–30%²⁶. Лише в західних областях у храмах було багато осіб різного віку.

Загалом, орієнтуючись на дані, що фігурують по окремих населених пунктах, можна вважати, що на Пасху в другій половині 1940-х – 1950-х рр. церкви щорічно відвідували до 7–8 млн віруючих. Дещо менше їх було в такі свята, як Різдво, Трійця. Однак їх чисельність сягала 6–7 млн чол.

Про значну кількість осіб, які побували в храмах у святкові дні, зазначалося й під час візитів представників зарубіжних духовних делегацій. У вітальній промові на честь перебування у Києві голови коптської церкви (серпень 1957 р.) патріарший екзарх усієї України, митрополит київський та галицький Іоанн, вітаючи гостей, відзначив: «Наш народ, як і в колишні часи, горить вірою і бажанням благочестя. Цим і пояснюється, що в святкові дні храми бувають переповнені народом. Наш народ дуже охоче жертвує на утримання в гарному стані

та в чистоті, на ремонт храмів, крім того, наші віруючі забезпечують духовенство і в матеріальному плані»²⁷. Митрополит підкреслював відмінність руського православ'я його довготривалістю й тим, що віруючі не сидять, а стоять упродовж усієї служби²⁸.

Депо по-іншому оцінювали становище релігії окремі вітчизняні священнослужителі. В одному з номерів «Журнала Московской Патриархии» за 1959 р. констатувалося ослаблення інтересу до богослужіння, зазначалося, що нерідко особа, яка знаходиться у храмі, «хреститься і кланяється як-небудь, а не як належить, часто роблячи це без належної уваги, недбало стає на коліна, похитає головою, помахав рукою, зображуючи якусь фігуру, але тільки не знак хреста творить, встане з колін і знову хитання головою і махання рукою, причому думка її далеко знаходиться від здійснюваного богослужіння і його внутрішнього змісту»²⁹. Священнослужителям не подобалося формальне ставлення до останнього, яке порівняно з довоєнним періодом значно частіше простежувалося з боку віруючих. Загалом же можна стверджувати, що відвідування церков у другій половині 1940-х – 1950-х рр. було численним. Це одна з причин збереження релігійності, незважаючи на всі зусилля радянської влади, спрямовані на боротьбу з нею.

Для глибоко віруючих участь у проведенні релігійних свят, особливо Пасхи, часто була непересічною, довгожданою й навіть знаменною подією. У звіті уповноваженого Ради в справах релігій у Запорізькій області Б. Козакова зазначалося: «Мені доводилося спостерігати, як у ... темну ніч, під сильним дощем, на відстані майже 2 км до Велико-Хортицької церкви, в грязюці, буквально продиралися глибокі старики і старухи з кошолками та сумками в руках. І вони без найменших нарікань, навіть радісно, пленталися до храму. Коли їх запитували, чому вони в таку неgodу мордують себе, то можна було почути: «Це не муки, а радість іти в церкву на святу Пасху...»³⁰.

Кінець 1950-х – початок 1960-х рр. ознаменувався активною антирелігійною політикою, що неминуче знайшло віддзеркалення у зниженні рівня відвідування храмів, особливо в містах. Остаточний кінець «ліберальному ставленню» влади до церкви поклала постанова ЦК КПРС від 4 жовтня 1958 р. Цей документ наголошував, що релігія є одним із найбільших пережитків класових формацій у свідомості людей, а звільнення від її впливу ставало найвідповідальнішим завданням партійної ідеологічної роботи. Постанова в різкій формі критикувала діяльність державних органів стосовно релігії. Їм навіть закидалося потурання духовенству³¹. Влада вирішила перейти до активного наступу на церкву, щоб назавжди покінчити з «релігійними пережитками». Лише у 1960 – 1963 рр. в УРСР припинили свою діяльність 3410 православних громад³².

Значно слабший вплив мала тодішня антирелігійна політика у сільській місцевості, де традиційні православні елементи були глибше вкорінені в свідомість населення. Відповідно рівень відвідування храмів у селах знизився не так сильно, як у містах. У перших залишався особливо високий рівень святкування свят, зокрема Пасхи. Проте і в містах відвідуваність храмів була достатньо високою.

Згідно з документом, поданим уповноваженим Ради у справах РПЦ по УРСР Г.Пінчуком від 27 травня 1964 р., в дні релігійних свят у православних церквах, за неповними даними, побували понад 2 млн чол. Храми в таких містах, як Київ, Одеса, Львів, Харків, Донецьк, хоча й були переповнені, однак їх відвідувало значно менше людей, ніж у 1950 рр. (слід врахувати, що значно зменшилася також чисельність діючих церков). Так, в 11 храмах м. Києва в перші дні Пасхи 2–3 травня 1964 р. було до 35 тис. чол.³³, що як у кількісному, так і у відсотковому відношенні поступалося даним 1950-х рр. Значна кількість народу була присутня у церквах також в інші великі свята – Благовіщення, Верб-

ну суботу, Страсний четвер. Так, на Благовіщення у 1959 р. в однойменному соборі м.Харкова за два дні побували майже 3000 чол., у храмах м. Києва – до 6000³⁴. У Вербну суботу в кафедральному соборі м. Дніпропетровська було 2500 чол., а в Страсний четвер – 2000³⁵.

Співвідношення між відвідуванням храмів у святкові дні та будні було досить відмінним. Так, у Сталінській області міські церкви в неділю відвідували від 50 до 700 чол., у малі свята – від 200 до 1000, у великі свята – від 500 до 60 000; у селищних храмах відповідно – від 20 до 200, від 100 до 800, від 300 до 15 тис., у сільських церквах – від 5 до 50, від 50 до 400, від 200 до 4 тис. чол. У першій половині 60-х рр. тут помітно збільшилася серед відвідувачів чисельність чоловіків середнього й похилого віку³⁶. Уповноважений у справах РПЦ у Житомирській області В. Волков у 1963 р. повідомляв, що багатолюдні перебування віруючих у храмах як у містах, так і в селах мають місце лише у великі християнські свята: Різдво, Хрещення, Вербну неділю, Пасху, Трійцю та Покрову. В інші ж свята та у недільні дні церковні служби відвідувало значно менше людей. Основним контингентом їх були жінки-колгоспниці й міські домогосподарки, старші 40 років³⁷.

Рівень релігійності значною мірою відображає і кількість осіб, що сповідалися. Так, у 1962 р. напередодні Пасхи у Володимирському соборі (м. Київ) їх налічувалося 13 780 чол., а в 1963 р. – 20 500, у церкві Флорівського монастиря відповідно – 3642 та 6997. У Вознесенській, Дмитріївській, Пантелеймонівській, Ільїнській і Хрестовоздвиженській громадах осіб, що сповідалися у 1962 р., було до 7000, а в 1963 р. – до 10 000³⁸. За іншими даними, всього у храмах Києва в 1963 р. налічувалося до 40 тис. таких людей³⁹. Ці цифри значно нижчі, ніж ті, що стосувалися відвідувачів храмів у свята по місту загалом.

Наскільки парафії забезпечували релігійні потреби віруючих, свідчать такі дані. З 4565 зареєстрованих на 1964 р. громад РПЦ церковні служби щоденно проводилися в 39, 2–3 рази на тиждень – у 87, в неділю й у релігійні свята – в 1202. У 821 громаді вони взагалі не проводилися (відсутність пристосованого приміщення, священика)⁴⁰. Тобто, як ми бачимо з наведених цифр, відвідувати щоденні служби могли лише члени менше 60% парафій.

Слід відзначити, що частина людей приходила на свято в храми не з релігійних переконань, а з цікавості. Уповноважений Ради у справах РПЦ по Кіровоградській області в довідці про святкування Різдва у 1956 р. писав: «Я не помітив як у Преображенській церкві, так і в соборі, щоб хтось із молоді чи дітей шкільного віку молився. Видно було, що вони прийшли подивитися релігійну обстановку і послуhati хор...»⁴¹. Він зазначав, що серед дорослих молільників більшість становили жінки⁴².

Щодо святкування інших свят, то варто відзначити храмові чи престольні, які відзначалися в час спорудження й освячення церков у тій чи іншій парафії. Часто люди навіть не знали релігійної сутності даного свята. Проте для них це була гарна нагода повеселитися, прийняти родичів та знайомих тощо. В окремих нових селах, де ніколи не було храмів, вони, звиклі до цих свят, теж вводили їх. Так, у нових селах Шевченкове і Жовтнєве Прилуцького району Чернівецької області останні відбувалися в день народження Т. Шевченка й річницю Жовтневої революції⁴³.

У розпалі боротьби з релігією на початку 1960-х рр. мали місце неодноразові випадки, коли місцеві уповноважені в справах РПЦ, рапортуючи, видавали за реальні явно перекручені факти. Так, в інформації про впровадження нових громадянських обрядів серед населення Чернівецької області від 8 січня 1963 р. за підписом місцевого уповноваженого Ради Проценка зазначалося, що у с. Подвірному Новоселицького району значущість храмового свята серед населення настільки підірвана, що в 1962 р. на загальному зібранні колгоспників було ви-

словлене побажання відмовитися від його проведення та вийти в цей день на роботу, що і було здійснено⁴⁴. Уповноважений забув лише додати, що «побажання» були явно інспіровані зверху й їх підтримали не всі учасники зборів.

Кінець 1960-х – початок 1980-х рр. характеризувався ослабленням втручання держави у суто церковні справи. Антирелігійні тенденції, що мали місце в другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр., продовжували зберігатися у м'якшій формі. Вже зразу ж після зміщення М.Хрущова в грудні 1964 р. Верховний Суд за участю КДБ провів спеціальну нараду з питань порушення «соціалістичної законності» щодо віруючих. Голови Верховних Судів союзних республік отримали доручення вивчити відповідні кримінальні справи 1962 – 1964 рр. У січні 1965 р. Президією Верховної Ради СРСР було прийнято постанову «Про деякі факти порушення соціалістичної законності щодо віруючих»⁴⁵. 13 серпня 1965 р. відповідну постанову ухвалила Президія Верховної Ради УРСР⁴⁶. Радянське релігійне законодавство в зазначений період зазнало певних змін. Було конкретизовано відповідальність за його порушення. Влада намагалася всі дії проти церкви та релігії прикрити законом. Коли ж вони мали явно антизаконний характер, то відповідальність покладалася на конкретних чиновників. Основний акцент у боротьбі проти церкви тепер робився на антирелігійну пропаганду. Однак, незважаючи на лібералізацію відповідної політики, релігійність населення зменшувалася.

Для 1970-х–1980-х рр. притаманний подальший спад у відвідуванні храмів. Значною мірою це було спричинено як атеїстичною пропагандою, так і більшою довірою населення до матеріалістичної науки й пов'язаної з нею освітою та НТР. Крім того, партійні й комсомольські комітети, а також спецслужби відстежували тих, хто відвідував церкви. Згідно з оцінками уповноважених Ради в справах релігій, у православних храмах на Пасхальному богослужінні в 1978 р. були присутні близько 1,2 млн чол., що на 25% менше, ніж у 1977 р., а чисельність молоді знизилася відповідно у 2–3 рази⁴⁷. Молитовні зібрання у сектах відвідували в середньому 70–80% від складу громад⁴⁸. Згідно з оцінками місцевих органів влади, побували в православних церквах у ніч з 25 на 26 квітня 1981 р. (Пасха) 1186 тис. чол., з них близько 100 тис. молодих людей, більша частина яких – із цікавості. Це трохи менше, ніж у попередньому році. Однак у деяких областях (Донецькій, Кримській, Черкаській, Івано-Франківській) відвідувачів храмів було більше⁴⁹. Загалом можна зазначити те, що відвідування церков віруючими зменшилося впродовж другої половини 1940-х – 1980-х рр. у 5–7 разів, у той час як чисельність населення в республіці збільшилася.

Слід відзначити, що віруючі, котрі проживали в сільській місцевості, мали більше можливостей відзначати окремі релігійні свята, які припадали на робочий день. Вони часто (особливо у Західній Україні) не виходили тоді на роботу. В інформації уповноваженого в справах РПЦ у Тернопільській області У.Краглика від 22 січня 1960 р. зазначалося: «... Частина колгоспників у релігійні свята не виходить на роботу і не тому, що вони дуже релігійні люди, а тому, що так заведено здавна. На підприємствах, фабриках і заводах робітники на релігійні свята працюють»⁵⁰. Уповноважений, акцентуючи на традиції, випускав з уваги той факт, що на підприємствах була явно суворіша трудова дисципліна й проти робітника, який пропустив роботу, були б ужиті значно суворіші санкції, ніж проти колгоспника.

В післявоєнний період продовжувала спостерігатися тенденція часів війни – значна кількість виконаних релігійних обрядів над віруючими. До того ж вони здійснювались і над невіруючими, у тому числі комуністами. Тільки в Жмеринському районі Вінницької області у 1947 р. було проведено близько 5 тис. релігійних обрядів (хрещень, відспівувань тощо), з них близько 140 – над членами ВКП(б)⁵¹.

Частину духовенства, в основному із старих кадрів, турбували обставини, що віруючі здійснювали релігійні обряди без належного усвідомлення змістовного наповнення цих актів. Ряд прикладів наведено у звіті (за січень – травень) 1949 р. уповноваженого Ради у справах РПЦ в УРСР П.Ходченка до голови Ради в справах РПЦ у СРСР Г.Карпова. Так, священник Пашков із Херсонської області не задовольнявся тим, що віруючі проводили релігійні обряди на підставі звичаю, традиції, він хотів, щоб вони виконували їх із почуттям віри. Священник Слесарев (с.Землянка Макіївського району Сталінської області) вимагав від осіб, що принесли хрестити дитину, знання напам'ять «Символа віри». Якщо ж вони його не знали, то останній відмовлявся здійснювати обряд⁵².

Впродовж 50-х–60-х років частка проведених обрядів дещо зменшилася. Детальну інформацію можна почерпнути з наведеної нижче таблиці⁵³.

Дані про кількість релігійних обрядів по УРСР на 1961 р. та 1962 р.						
Назва області	Хрещень у % до загального числа новонароджених		Вінчань у % до загального числа шлюбів		Поховань за релігійним обрядом до загального числа	
	1961	1962	1961	1962	1961	1962
Вінницька	27,6	32,0	3,0	2,1	27,5	20,4
Волинська	67,6	69,3	17,4	13,6	69,0	65,0
Дніпропетровська	18,5	28,0	0,9	0,4	13,5	26,0
Донецька	41,6	38,3	0,9	0,4	42,0	29,5
Житомирська	38,0	35,0	3,0	1,9	39,6	31,6
Закарпатська	59,0	67,7	30,1	36,0	62,3	65,5
Запорізька	31,6	42,6	0,4	0,3	15,1	12,06
Івано-Франківська	54,5	54,5	30,7	30,6	62,9	58,9
Київська	51,0	38,1	2,1	1,5	41,4	29,6
Кіровоградська	45,5	36,0	0,8	0,5	33,6	19,4
Кримська	29,7	36,6	0,3	0,2	12,6	19,4
Львівська	51,4	48,3	30,1	29,5	56,6	39,2
Луганська	23,2	20,1	0,5	0,5	22,2	20,0
Миколаївська	41,9	41,4	0,8	0,6	33,6	40,94
Одеська	49,6	43,6	8,0	5,6	42,5	50,6
Полтавська	39,6	33,5	0,4	0,2	27,6	20,0
Ровенська	62,5	65,5	28,5	23,6	64,5	64,3
Сумська	44,6	52,0	1,6	1,01	37,1	40,1
Тернопільська	58,4	58,0	38,4	35,01	35,7	68,0
Харківська	29,6	41,4	0,8	0,55	15,56	24,3
Херсонська	41,5	38,3	0,8	0,6	27,8	29,3
Хмельницька	35,4	34,9	2,1	0,5	29,0	19,1
Черкаська	31,8	38,2	0,6	0,4	27,7	25,2
Чернівецька	52,9	57,5	22,3	21,4	61,9	61,6
Чернігівська	41,0	41,1	4,2	2,2	46,2	28,8
Усього	41,0	41,2	6,4	5,4	35,7	33,9

Як видно з таблиці, найбільша частка осіб, що здійснювала в 1962 р. релігійні обряди хрещення, вінчання, поховання, припадає на західноукраїнські області – Волинську й Закарпатську, найменша – на центральні та східні – Луганську і Вінницьку. За обрядом вінчання домінували у 1962 р. Закарпатська, Івано-Франківська й Тернопільська області, а найбільше відставали Запорізька, Кримська та Полтавська. Подібна ситуація стосувалася й поховань за релігій-

ним обрядом: найбільша їх частка характерна для західноукраїнських регіонів, найменша – для ряду центральних, східних і південних.

В 1970-і рр. порівняно з 1960-ми рр. спостерігалось подальше зниження чисельності проведених обрядів. Так, кількість хрещень у 1974 р. порівняно з 1970 р. в Україні скоротилася майже на 8% та становила 37% від усіх новонароджених. За той же період на 2,3% зменшилася кількість похоронів за релігійним обрядом. Скоротилася й кількість церковних вінчань. Однак в окремих областях вони продовжували бути поширеними. Так, від 10 до 28% вінчалось тих осіб, що одружувалися, в Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській, Ровенській і Чернівецькій областях. Обряд хрещення здійснювали у Волинській області над 58,6% новонароджених, Одеській – 48%, Сумській – 47,6%, Івано-Франківській та Чернівецькій – 47%, Львівській – 46,9%. Одночасно спостерігалось й збільшення кількості хрещень дітей шкільного віку. Якщо в Україні у 1966 р. було охрещено 1777 школярів, то в 1974 р. – 2683. Слід відзначити, що ці цифри не включали кількість необлікованих, які виконувалися підпільно. Більша частина хрещень припадала на східні та південні області. Так, у 1974 р. в Одеській області було охрещено 419 школярів, Донецькій – 387, Ворошиловградській – 360, Харківській – 340, Херсонській – 164⁵⁴.

Найбільше розповсюдження на середину 1970-х рр. мав релігійний похоронний обряд. У 1974 р. він становив 50,7% від загальної кількості поховань в Україні. Слід відзначити, що в окремих регіонах спостерігалась тенденція до зростання проведення останнього. Так, у Сумській області в 1970 р. за релігійним обрядом було поховано 67,5% померлих, а в 1974 р. – 77,1%. Найбільш високим при похоронах він залишався у Ворошиловградській і Тернопільській областях – 73,2%, Львівській – 70,3%, Одеській – 69,8%, Івано-Франківській – 68,2%, Волинській – 66,4%, Ровенській – 65,8%, Закарпатській – 63,7% й Чернівецькій – 60,1%⁵⁵. Значна кількість хрещень та поховань за релігійним обрядом була зумовлена ставленням людей до нього. Для більшості населення хрещення було магічним актом захисту дитини від хвороб, нещастя, а похоронний релігійний обряд важливий для людей похилого віку, які усвідомлювали свої гріхи чи несправедливі вчинки та відповідальність за них перед Богом. Вагоме число виконаних обрядів притаманне і 1980-м рр. Так, у православних храмах у 1982 р. було здійснено 182 тис. обрядів хрещень, 13 тис. вінчань, 245 тис. похоронних обрядів. На інші релігійні течії припадає лише 14 тис. їх (3,1%)⁵⁶. Слід відзначити, що такий малий відсоток лише свідчив, що серед віруючих протестантів та представників інших конфесій багато обрядів не виконувалися.

Значна кількість останніх була наслідком не глибокої релігійності, а деякого ослаблення їх регламентацій. Обряд хрещення став проводитися не обов'язково після народження дитини. Те ж стосувалося вінчання й похоронів. Так, перше могло здійснюватися значно пізніше від громадянської реєстрації шлюбу. Була знята суворість щодо віросповідної належності молодят. Що ж стосується похоронів, то так зване заочне відспівування становило більшість від загального числа їх виконання, згідно з церковним обрядом⁵⁷.

Часто обряд здійснювався не лише з релігійних причин. Так, громадянин Єрж (70 років) із с. Вищитарасівка Томаківського району Дніпропетровської області в бесіді з уповноваженим Ради зазначив: «Хай у нас немає молитовного будинку. Ми його не можемо мати, оскільки немає відповідної будівлі. Але не можна ж допускати і до того, щоб померлих ховали, як собак. Забили в ящик, кинули в яму, і в тих, що залишилися живими, на серці залишилися і гіркота, і думи: так же й мене поховать, як собаку. До війни у нас не було церков, але людей ховали, як належить: проводжали з почеснями»⁵⁸. Цей громадянин не заявляв про свою релігійну приналежність, як і не піднімав питання про відкриття церкви, однак він був невдоволений тим, що людей ховать без будь-яких почесностей.

Даючи оцінку ситуації щодо проведення релігійних обрядів, один із працівників Ради в справах РПЦ в УРСР, старший інспектор уповноваженого С. Голубань після перевірки в Кіровоградській області (1961 р.) відзначав: «Безумовно, що у багатьох випадках ці обряди здійснюються внаслідок традиції. Безсумнівно, значну роль при цьому відігравала та ситуація, що церква залучала людей до виконання обрядів своєю помпезністю та мальовничістю релігійних обрядів і ретельно розробленим ритуалом»⁵⁹. Радянський чиновник у даному разі лише підкреслив відомий як для влади, так і духовенства факт.

Зниження рівня релігійної обрядовості спонукало священиків до їх спрощення, внесення нових елементів. Раніше загальні панахиди й заочне відспівування допускалися лише у виняткових випадках, а загальну сповідь проводив, як відзначали представники духовенства, лише Іоанн Кронштадтський. У 1950-х рр. заочне відспівування, загальні сповіді та панахиди стали широко практикуватися, а інколи виконувалися навіть заочні хрещення⁶⁰. В брошурі П. Свободного й А. Калінчука, виданій у 1988 р., зазначалося: «... Замість індивідуальної таємної сповіді багато священиків надають перевагу спільній, колективній сповіді, бо вона спрощує і прискорює процедуру покаяння, яка передувє таїнству причащення. Хоча церковний канон передбачає, щоб чин похоронної відправи здійснювався духовенством над покійником у храмі, нині набула значного поширення заочна відправа похоронів. На Вінниччині, наприклад, на неї припадає третина всіх поховань, здійснених за релігійним ритуалом. Як вона проводиться? За порадою священика, віруючі приносять до церкви жменю землі з могили померлого родича, і над нею влаштовуються обрядові церемонії за всіма церковними правилами. Потім цю землю висипають на могилу, вона тепер вважається «опечатаною». Щоб залучити до церкви більше людей, передусім молоді, в деяких парафіях священики вдаються до такого тактичного прийому: пропонують запрошувати до участі в обряді хрещення не одного хрещеного батька чи одну хрещену мати, а двох-трьох. Для виправдання відхилення від канону (до речі, в ньому нині дуже рідко хто розуміється) вони звичайно заявляють, що внаслідок збільшення числа кумів дитина буде особливо щасливою в житті і ніколи не хворітиме»⁶¹.

Окремі священики спрощували й сам ритуал хрещення. Замість триразового занурення у воду, вони обливали голову дитини нею із склянки над мискою чи тарілкою⁶². Спостерігалось і спрощення у виконанні інших обрядів.

У 1940 – 1980-і рр. мав місце активний вияв позакультової релігійної поведінки, зокрема боротьби проти антицерковних дій місцевої влади, яка виявлялася у надсиланні в різні інстанції клопотань про відновлення парафій, захопленні пустуючих храмових приміщень тощо. У 1940-і рр. звільнялося багато громадських будівель, які перед цим віруючі використовували як церковні. Лише в 1949–1950 рр., коли було вилучено 229 приміщень, у Раду в справах РПЦ поступило 207 заяв по 71 з них. Віруючі, не погоджуючись із такими діями органів влади, зверталися у Раду в справах РПЦ із відповідними скаргами та проханнями. Найбільше їх надійшло з таких областей, як Київська (47), Вінницька (40), Чернігівська (29), Житомирська (21), Миколаївська (17). Під заявами часто стояли численні підписи⁶³. Подібні скарги надсилалися впродовж усього періоду 1940-х – 1980-х рр.

Прикладом активної колективної релігійної поведінки, спрямованої проти акцій на закриття храмів, можуть служити дії селян с. Благовіщенки Херсонської області, що мав місце в 1951 р. Коли компартійно-комсомольські активісти вдерлися у церкву й почали переносити предмети культу в інше місце, то з наругою не змирилися близько 50 чоловік похилого віку. Вони протестували проти закриття храму, лаялися, плакали, ображали, а деякі навіть намагалися побити тих осіб, які вилучали церковні цінності. Отримав прочухана від селян і священик, оскільки, як вони вважали, він спровокував інцидент⁶⁴.

У с. Мальнівська Воля Городоцького (тепер Мостиського) району Львівської області органами влади було вирішено переобладнати будівлю недіючого храму. Священника й старосту попросили забрати з нього церковне майно. Проте коли 23 липня 1963 р. вказані особи разом із головою сільської ради прибули до храму, там їх зустріли жінки, які заявили, що не допустять знищити церкву. Хтось покликав з поля інших людей, які працювали недалеко від храму. Зібралось близько 150 чол., головним чином, жіночої статі, які не дали можливості голові сільської ради відкрити церкву та забрати її майно. Впродовж 23 і 24 липня більшість працездатних колгоспниць не виходили на роботу. Хоча 25 липня 1963 р. заступник секретаря парткому Городоцького виробничого управління й провів бесіду з віруючими про необхідність переобладнання недіючого храму, що руйнується, проте воно було відкладено⁶⁵. Таким чином, активний протест віруючих зірвав чергову антирелігійну акцію радянських органів.

В с. Смільні Дрогобицького району Львівської області 2 червня 1972 р. після того, як із храму було вивезено його майно, а туди завезено мінеральні добрива, близько 150 чол. зібралися біля церкви, вимагаючи відкрити її та повернути культові предмети. Вони зламали замки і викинули з храму мінеральні добрива. Керівникам місцевого радгоспу й сільради було завдано легких тілесних пошкоджень. Група робітників останнього того ж дня відмовилася виходити на роботу. Лише через тиждень у селі вдалося нормалізувати ситуацію. Проте 3 чол. були притягнуті до кримінальної відповідальності, на 21 – накладено адміністративні стягнення⁶⁶. Подібні акції в Західній Україні були непоодиноким явищем.

У більшості сіл, особливо в центральній, східній та південній Україні, віруючі займали щодо закриття церков переважно пасивну позицію. Подібним прикладом може служити такий випадок. У с. Сергіївка Братського району Миколаївської області восени 1947 р., згідно з розпорядженням районних організацій, храм був переданий під склад «Заготзерна». Коли віруючі дізналися, що будівля буде передана під клуб, то знайшлися кілька чоловік, які почали активно писати у відповідні інстанції з проханням повернути їм будівлю під церкву. Інші віруючі поставились до цієї справи байдуже. Деякі з них заявляли: «Буде церква – добре, а не буде, то й так буде»⁶⁷. Активний опір проти закриття храмів на півдні, сході та в центрі України був рідкісним.

Слід відзначити, що після зняття окремих церков із реєстру діючих, богослужіння в них продовжувалися, проте без священника. Так, у с. Бишки Козівського району Тернопільської області жителі зберігали ключі від храму, а «...у неділі і свята старші люди йшли до церкви, молилися, звичайно без священника». Подібна ситуація тривала більш ніж 20 років – від 1961 до квітня 1982 р., коли храм було вирішено перетворити в музей⁶⁸.

Після ліквідації монастирів ряд ченців продовжували своє релігійне життя поза стінами обителі. Так, священник Г. Церерина із Свято-Покровської церкви с. Кожанка Фастівського району повідомляв, що останню стали часто відвідувати жителі віддалених сіл (8–12 км), де не було храмів. Він звернув увагу на їхню набожність. То були колишні монашки й, як вони зазначали, «сестри монастиря в миру»⁶⁹.

Виявом релігійності стало також бажання окремих віруючих пов'язати себе у професійному відношенні з церквою. Чисельність бажаючих стати священниками в досліджуваний період постійно перевищувала кількість студентів духовних закладів. Навіть у 1970-і–1980-і рр., коли релігійність порівняно з 1940-ми–1950-ми рр. значно зменшилася, чисельність їх була достатньо високою. В 1980 р. у Московську, Ленінградську і Одеську духовні семінарії було подано 265 заяв, у 1981 р. – 340, а в 1982 р. – 392. Найбільше останніх поступило з Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської й Закарпатської областей – за 3 роки їх мешканці подали 679 заяв (68% від їх загальної кількості)⁷⁰. Слід відзначити, що

навіть у цих областях існували місцевості, які лідирували за кількістю бажаючих стати священнослужителями. Так, 70% заяв, що були подані за той період зокрема із Закарпаття, припадають на Хустський, Тячівський та Іршавський райони. Із середини 60-х рр. до початку 80-х рр. 44 чоловіки стали священнослужителями із села Залісці Збарзького району Тернопільської області⁷¹. Бажаючих було значно більше, але їх шантажували, здійснювали тиск парторгани.

Активну участь брали віруючі й у роботі різних релігійних структур. Так, на 1964 р. члени виконавчих органів православних громад становили 24 тис. чол., а всього в так званих «двадцятках» (парафіяльний актив) нараховувалося близько 120 тис. осіб⁷². Мали місце випадки, коли комуністи, державні посадові особи чи депутати місцевих рад були активними діячами релігійних громад і навіть виконували певні доручення. Так, на початку 1960-х рр. у кафедральному соборі м.Станіслава головою церковної ревізійної комісії працював член КПРС Кушнір – столяр промартілі «Червона зірка». В церкві с. Сірнички Торчинського (тепер Локачинського) району Волинської області головою ревізійної комісії був О.Никитюк, який одночасно був головою відповідної організації сільського споживчого товариства. В с. Кунин Здолбунівського району Рівненської області скарбником релігійної громади працював М.Карпенюк – депутат сільської ради⁷³.

Як ознаку зниження рівня релігійної активності в 1960–1970-і рр. можна розглядати зміни у виконанні молитов. Рівень останнього є, безумовно, одним із найбільш вагомих виявів справжньої релігійності. Відомі молитви («Живі в допомозі», «Богородице Діво, радуйся», «Символ віри») у селах пам'ятали нерідко лише жінки похилого віку⁷⁴. Систематичне читання їх не вважалося вірними обов'язковим: вони пояснювали це зайнятістю в господарстві, нестачею часу, нездоров'ям, небажанням викликати незадоволення дітей тощо⁷⁵. Навіть у регіонах із найвищою релігійністю не всі віруючі регулярно молилися.

Згідно з даними соціологічних досліджень, на промислових підприємствах Львівщини понад 36% віруючих не сповідалися, а 16% – не молилися. У селах області, в яких було проведено опитування, не сповідалися 23%, не відвідували храми – 8%, не молилися – 5% осіб релігійної орієнтації⁷⁶. У центральних, східних та південних областях України кількість відповідних осіб була значно ще меншою.

Дослідження відділу наукового атеїзму Інституту філософії АН УРСР встановили, що у 1983 р. на Івано-Франківщині 28,6% з числа осіб, які вагалися, й 4,5% з тих, котрі назвали себе віруючими, не молилися вдома, тобто вони не відчували потреби в особистому спілкуванні з Богом. Значення молитви не надавали відповідно 17,9% і 3,5%, інколи молилися, коли у них був час, 26,9% та 18,6%⁷⁷. 44,7% з числа осіб, які вагалися, й 10,6% віруючих заявляли, що вона не задовольняла їхніх потреб⁷⁸. Ходили на сповідь і причащалися не більше 20% останніх⁷⁹.

Подібним прикладом може служити й ставлення до посту: в 1920-і рр., коли у селах створювалися клуби і сільбуди, частина молоді, хоч і не поділяла церковні заборони, проте боялась їх порушити. Під час великого посту зупинялися гулянки, не було звичайних веселощів та шуму. Населення дотримувалося релігійних обрядів, принаймні зовнішньо. В післявоєнні роки відхилення від традиції відбувалися постійно. Не лише молодь, але навіть і частина людей похилого віку не вважала за потрібне дотримуватися церковних приписів щодо посту.

Проте слід відзначити, що деякі з останніх залишалися вірними традиції. Як зазначала Г.Носова, часткове зберігання постів полягало у тому, що в Страсну п'ятницю люди похилого віку намагалися не ходити до клубу, найбільш релігійні бабусі зберігали вдома принаймні видимість посту – не дозволяли дітям й онукам вмикати телевізор та радіо у той період. Найбільш розповсюдженим явищем під час його залишалася заборона розваг. Люди похилого віку зокрема

часто відмовляли членам фольклорних експедицій у записуванні пісень під час посту. Ті ж, хто співав, просили не розповідали про це їхнім односельцям⁸⁰.

Для 40-х – 80-х рр. ХХ ст. притаманне зниження релігійних дій, пов'язаних з аграрним календарем, природними умовами, зокрема такими, як здійснення колективних молитов із проханням послати дощ тощо. Однак вони продовжували існувати, хоча і втратили колишнє поширення. «Коли ми змінюємо глибокі структури цивілізації, ми повинні одночасно переписувати всі кодекси нашого життя», – писав американський соціолог та футуролог Е.Тоффлер⁸¹. У даний період продовжувалася подібна зміна. Її справа полягала не лише в подальшій радянзації суспільства, будівництві «комуністичного майбутнього», а й у значному піднесенні освітньо-культурного рівня населення, впливу НТР та інших факторів, які спричиняли відповідний значний вплив і в інших країнах.

Прикладом зниження рівня релігійності може служити й ставлення до ікон. Більшість колгоспників тримали останні у своїх будинках, лише віддаючи данину традиції, причому вони зберігалися в багатьох невіруючих та навіть комуністів. Так, член КП(б)У агроном І.Куц, який навчався у вищій партійній школі в Харкові, на запитання, чому він не знімає ікони у своїй оселі, раніше відповідав, що вони належать його батькам і він не хоче їх ображати, а потім, коли вони померли, зазначав, що проти їх зняття протестує дружина, для якої вони є пам'яттю про старих⁸². Ікони для багатьох людей виступали в ролі оберега.

Багатьма віруючими не усвідомлювався й зміст релігійних свят церковного календаря. На запитання «З чим пов'язує православна церква те чи інше свято?», опитувачі часто отримували такі відповіді: «Я не знаю на честь чого це свято, що воно означає. Я не читала ні Євангеліє, ні Біблію»⁸³.

Ряд прикладів стосовно людей, що декларували себе православними, однак їхня релігійна свідомість та поведінка не відповідали цьому віровченню, навів у своїй книзі архієпископ РПЦ Михайло (Мудьюгін), що був деякий час ректором Санкт-Петербурзької духовної академії. Вони стосуються Росії, однак подібні випадки були широко розповсюдженими в Україні, й про них варто нагадати.

Серед подібних відхилень від православного віровчення були перебільшене, гіпертрофоване шанування окремих святих, що завдавало шкоди богошануванню (згідно з православним віровченням – *П.Б.*) і сприяло привнесенню у свідомість віруючих елементів язичницького політеїзму; звернення до деяких святих із переважним очікуванням від них допомоги при важких життєвих обставинах, хворобах, так звана чітка спеціалізація останніх; пряме обожнювання їх. Траплялися випадки, коли священики були свідками того, що віруючі називали окремих святих богами чи коли люди замовляли молебні, наприклад, лише Казанській Божій Матері (тобто це означало богослужіння іконі) та Миколаю Чудотворцю, при цьому заявляючи, що Спасителіві це не потрібно⁸⁴.

Мала місце підміна іконошанування іконопоклонінням. Окремі ікони називалися чудотворними, й їм приділялася надзвичайно велика увага. Архієпископ Михайло вказував, що «особливе шанування таких ікон, неминує супроводжуватися порівняно низькою оцінкою інших, звичайних ікон, інколи навіть зневагою до них, перебуває в явному протиріччі з ... каноном VII Вселенського Собору, який допускав шанування ікони лише з умовою, щоб честь, яку виявляли іконі, «сходила б на першообразне», тобто на зображену особу»⁸⁵.

У ряді випадків, як зазначала Г.Носова, вони зберігалися як обереги. В сінях, у дворі над входними дверима часто можна побачити образки, ікони, прикріплені ще під час спорудження будинків. Господарі пояснювали, що вони призначені для того, щоб до житла не підступало щось погане⁸⁶. Даний факт свідчить про зберігання під християнською оболонкою язичницького змісту – намагання захистити власний дім та сім'ю магічним шляхом. Як оберег для багатьох людей виступав і натільний хрестик.

Поширеним було й поклоніння мощам святих. Запалювання свічок для багатьох людей, які називали себе православними, часто було єдиним актом богослужіння. До того ж використання їх нерідко мало відбиток магізму.

Одним із різновидів виявлення релігійності була віра у різні чудеса, в чудодійні якості різних предметів та природних явищ, що виявлялося у відповідній поведінці. Так, у 1954 р. до одного з джерел балки Розсипної (с. Малоіванівка Ворошиловградського району Ворошиловградської області) почався рух хворих людей, які бажали зцілитися. Легенда про чудодійне джерело розповсюдилася далеко за межі регіону. Сюди приїжджали набрати воду люди з різних областей. Навіть виступ священника, в якому заперечувалися лікувальні якості води, не зміг розвіяти віру останніх у неї⁸⁷.

Підбиваючи підсумки, слід відзначити, що кількість осіб, які відвідували церкви та здійснювали релігійні обряди, впродовж 1940 – 1980-х рр. поступово знижувалася. Цьому сприяло й зменшення чисельності діючих храмів, закритих за участю місцевих органів влади. Віруюче населення, незважаючи на репресії з боку держави, інколи чинило активний опір антирелігійним діям влади. Це виявилось зокрема в акціях, спрямованих проти закриття церков, що були особливо поширені у Західній Україні. Не вдалося владі повністю побороти і такі «релігійні пережитки», як хрещення, вінчання, поминальні обрядові дії. Особливо це стосується хрещень, котрі віруючі розглядали як акт захисту дітей від хвороб та інших бід. Це переконання було настільки сильним у колективній свідомості, що навіть частина людей, котрі декларували себе невірними, вважали за необхідне здійснити цей обряд над своїми дітьми.

Загалом слід відзначити, що притаманною рисою релігійності досліджуваного періоду було те, що в буденному житті відповідна поведінка значної частини православних віруючих часто відхилялася від концепту тієї конфесії, до якої вони належали. Відповідно їх релігійна поведінка оцінювалася дослідниками й окремими духовними особами як «неправославна», така, що відмінна від християнського віровчення, а то і суперечить йому.

¹ Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. – Полтава: Ч. 1. – 1997. – 354 с.; Ч. 2. – 2001. – 736 с.; Його ж. Православна церква в тоталітарній державі: Україна 1940 – початку 1990-х років. – Полтава, 2005. – 631 с.

² Бажан О., Данилюк Ю. Випробування вірою: Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-і рр. – К., 2000. – 329 с.

³ Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні. 1943 – 1946. – К., 1997. – 404 с.

⁴ Шкаровский М. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939 – 1963 годах). – Изд. 3-е, доп. – Москва, 2005. – 424 с.

⁵ Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX веке. – Москва, 1995. – 511 с.

⁶ Андрухів І. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944 – 1990 роки: історико-правовий аналіз. – Івано-Франківськ, 2004. – 344 с.

⁷ Андрухів І., Кам'янський П. (отець). Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках ХХ ст. – Івано-Франківськ, 2005. – 364 с.

⁸ Яремчук С. Православна церква на Буковині у радянську добу (державно-церковні відносини). – Чернівці, 2004. – 352 с.

⁹ Держава і церква на Полтавщині за радянської доби. – Полтава, 2002. – 254 с.; Дем'янов А.И. Религиозность: тенденции и особенности проявления (социально-психологический анализ). – Воронеж, 1984. – 184 с.

¹⁰ Гордиенко Н.С. Современное русское православие. – Ленинград, 1987. – 304 с.

¹¹ Бондаренко В.Д. Современное православие: тенденции эволюции. – Симферополь, 1989. – 176 с.

¹² Москалец В.П. Религиозный культ: особенности функционирования и пути преодоления. – К., 1987. – 120 с.

¹³ Религиозная обрядность: содержание, эволюция, оценки. – К., 1988. – 272 с.

- ¹⁴ Юнг К.Г. Нераскрытая самость (современность и будущее) // Юнг К.Г. Психика: структура и динамика. – Пер. с нем. – Москва; Минск, 2005. – С.302.
- ¹⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1640. – Арк. 72.
- ¹⁶ Там само. – Спр.5317. – Арк.15.
- ¹⁷ Там само. – Арк.16.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Там само. – Арк.17.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Там само. – Оп.24. – Спр.3532. – Арк.37.
- ²² Там само. – Оп.30. – Спр.666. – Арк.94.
- ²³ Там само. – Арк.95.
- ²⁴ Там само. – Арк.96, 39; ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.160. – Арк.1.
- ²⁵ Там само. – Арк.1–2.
- ²⁶ Там само. – Арк.2.
- ²⁷ Там само. – Спр.161. – Арк.41–42.
- ²⁸ Там само. – Арк.42.
- ²⁹ Цит. за: Павлюк В.В. Психология современных верующих и атеистическое воспитание (социально-психологическое исследование). – Л., 1976. – С.120–121.
- ³⁰ Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. – Ч. 2. – С. 168.
- ³¹ Держава і церква на Полтавщині за радянської доби. – С.97.
- ³² ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.422. – Арк.25.
- ³³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.70. – Спр.2554. – Арк.40.
- ³⁴ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.188. – Арк.28.
- ³⁵ Там само. – Спр.193. – Арк.9.
- ³⁶ Там само. – Арк.101.
- ³⁷ Там само. – Спр.374. – Арк.198.
- ³⁸ Там само. – Спр.405. – Арк.52–53.
- ³⁹ Там само. – Спр.2527. – Арк.30–31.
- ⁴⁰ Бажан О. Наступ на православну церкву в Україні (друга половина 50-х – 80-і роки ХХ ст.) // Укр. іст. зб.: наук. праці аспірантів та молодих вчених. – К., 1997. – Вип. 1. – С.298.
- ⁴¹ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.144. – Арк.86.
- ⁴² Там само.
- ⁴³ Бондаренко В.Д. Указ. соч. – С.152.
- ⁴⁴ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.376. – Арк.25.
- ⁴⁵ Пащенко В. Назв. праця. – С.101.
- ⁴⁶ Там само. – С.111.
- ⁴⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.1688. – Арк.17.
- ⁴⁸ Там само.
- ⁴⁹ Там само. – Оп.22. – Спр.2225. – Арк.17.
- ⁵⁰ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.219. – Арк.85.
- ⁵¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.70. – Спр.1281. – Арк.1.
- ⁵² Там само. – Оп.23. – Спр.5928. – Арк.11.
- ⁵³ Там само. – Оп.24. – Спр.5663. – Арк.52.
- ⁵⁴ Там само. – Оп.25. – Спр.1201. – Арк.8.
- ⁵⁵ Там само. – Арк.9.
- ⁵⁶ Там само. – Спр.2403. – Арк.33.
- ⁵⁷ Бондаренко В.Д. Указ. соч. – С.153–154.
- ⁵⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.5928. – Арк.12.
- ⁵⁹ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.323. – Арк.141.
- ⁶⁰ Там само. – Спр.377. – Арк.14.
- ⁶¹ Свободний П.П., Калінчук А.О. Релігійна обрядовість: суть, мотиви дотримання, шляхи подолання. – К., 1988. – С.26.
- ⁶² Там само. – С.27.
- ⁶³ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.144. – Арк.76.
- ⁶⁴ Пащенко В. Назв. праця. – Ч. 1. – С. 243–244.
- ⁶⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.70. – Спр.2527. – Арк.76–77.
- ⁶⁶ Там само. – Оп.25. – Спр.663. – Арк.76.
- ⁶⁷ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.34. – Арк.15–16.

- ⁶⁸ Шагай І. Село Бишки: Історія і Боротьба за Волю. – Лондон; Бишки; Чикаго, 2000. – С.105–106.
- ⁶⁹ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.147. – Арк.207.
- ⁷⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.2510. – Арк.2.
- ⁷¹ Там само.
- ⁷² ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.422. – Арк.25.
- ⁷³ Там само. – Спр.323. – Арк.88.
- ⁷⁴ Носова Г. Язычество в православии. – М., 1975. – С.121.
- ⁷⁵ Там же. – С. 122.
- ⁷⁶ Становлення і розвиток масового атеїзму в західних областях Української РСР. – К., 1981. – С.77; Біскуп А.В. Атеїзм у боротьбі з уніатськими фальсифікаторами. – Л., 1984. – С.135–136.
- ⁷⁷ Москалец В.Указ. соч. – С.73.
- ⁷⁸ Там же.
- ⁷⁹ Там же.
- ⁸⁰ Носова Г. Указ. соч. – С.123–124.
- ⁸¹ Тоффлер Э. Третья волна. – Пер. с англ. – Москва, 2004. – С.396.
- ⁸² ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.188. – Арк.5.
- ⁸³ Носова Г. Указ. соч. – С.128.
- ⁸⁴ Михаил, архиепископ (Мудьюгин). Русская Православная Церковность: Вторая половина XX века. – Москва, 1995. – С.78–80.
- ⁸⁵ Там же. – С. 102.
- ⁸⁶ Носова Г. Указ. соч. – С. 126.
- ⁸⁷ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.157. – Арк.17.

The article analyzes the religious behavior of Orthodox believers in Ukraine during the period of 1940–1980. The present research on this subject is the first of its kind in Ukrainian historiography. The author examines such questions as church attendance, rituals, and extra church activity (struggle against church closing, etc.). Special attention is paid to the parishioner's deviation in their religious practices from Orthodox dogma.
